

Јован П. ПОПОВИЋ*

ПРАВНА ЗАШТИТА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ (ПРЕКРШАЈНА И КРИВИЧНА ОДГОВОРНОСТ), С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЗАШТИТУ ПРИВАТНЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ЊЕНО КОРИШЋЕЊЕ У ТРАНЗИЦИЈИ

Сажетак: Питање заштите архивске грађе која се налази у приватном посједу присутно је онолико колико и постојање архива. Овај проблем није у подједнакој мјери изражен код свих земаља. Степен његовог испољавања зависи од нивоа развијености друштвене свијести и сијести грађана о потреби и значају заштите архивске грађе као културног добра.

У бившој СФРЈ савезним и републичким законима штитила се приватна архивска грађа само кроз прописане начелне одредбе: да се архивска грађа штити независно од времена, мјеста и начина њиховог настанка, власништва и евидентираности; забране изношење архивске грађе у иностранство без одобрења надлежног органа; право прече куповине...

Након престанка једнопартијског система и нагле приватизације у свим државама Југоисточне Европе (осим Грчке, која је због њеног државног уређења раније разријешила овај проблем), загосподарује приватна својина, чиме се увећава број приватних архива, односно ималаца приватне архивске грађе. Само у мањем броју земаља законима је регулисано ко може имати увида у приватну архивску грађу и приступ њеном надзору и заштити. Тешко је „наметнути” идеални модел заштите архивске грађе приватизованих предузећа која су раније била у другим облицима својине. Ријеч је о врло важним документима без којих ова предузећа (садашњи власник или слједећи купац) не могу да наставе са радом (техничка документација). У сваком случају, законски треба регулисати питање даљег статуса приватне архивске грађе и тиме ограничити слободе и права нових власника који мисле да куповином предузећа могу располагати и архивском грађом и радити са њом шта хоће.

* Јован П. Поповић, адвокат и публициста, Београд

Стручни тимови држава који припремају нове законе или их усаглашавају треба нарочито да обрате пажњу: да сви приватни архиви односно имаоци архивске грађе без обзира на то да ли су њени ствараоци или су на било који начин дошли у њен посјед (изузев путем кривичне или прекршајне радње) имају право на бесплатну стручну помоћ и упутства од стране архива; да архивска грађа којом „управљају” приватни (регистровани) архиви треба да има исту заштиту и приступ коришћењу као и она која се налази код јавних архива; да приватна архивска грађа мора бити заштићена и запријеђеним кривичноправним мјерама; да код продаје приватне архивске грађе „право прече куповине” имају архиви; да код ималаца приватне архивске грађе, који нијесу њени власници, архивисти треба превентивно и психолошки да утичу да се та грађа сачува или преда јавном или приватном архиву и тиме избјегне њено уништење.

Поступак коришћења архивске грађе произилази из одредаба закона и подзаконских прописа сваке државе понаособ, и интерног акта конкретног архива. Архивска грађа користи се за: научноистраживачке стручне и друге потребе правних и физичких лица; ради излагања и објављивања (културно-просвјетна и научна дјелатност); ради остваривања грађанских права из докумената у архиву и ради остваривања функције државе и њених управних и судских органа.

Рокови углавном нијесу законом лимитирани. За оперативне потребе државе архивска грађа је увијек доступна за коришћење.

За остваривање личних и других права грађана (радни односи и др.) нема рокова, већ се одмах излази у сусрет грађанима. Код поклона, завјештања, откупа, депозита архивске грађе рокови доступности за коришћење се утврђују уговорима, и могу бити дужи од законских.

Архивска грађа која се користи за научноистраживачке, стручне и друге потребе доступна је у државама Југоисточне Европе углавном по истеку рока који не може бити дужи од 30, односно у посебним случајевима 50 година од њеног настанка.

У свакој држави се влада на основу права, односно закона, што значи да се власт врши искључиво примјеном законских одредаба и да нико, па ни онај које врховни носилац власти и оличење суверености (краљ, шеф државе, парламент) не може бити ван закона нити може владати заобилазећи закон. Право је средство за регулисање оних друштвених односа за које постоји, са становишта владајуће класе, нужност да се свим средствима обезбиди њихова примјена, па и државним насиљем, јер се на други начин ти односи не могу уредити и обезбидити, онако како то интерес владајуће класе захтијева.

Владавина права односи се на принцип владавине у којој су сви појединци, институције и правна лица јавног или приватног карактера, укључујући и саму државу, подложни законима, који су јавно прогла-

шени и на подједнак начин спровођени и поштовани, и који су усклађени са међународним нормама о људским правима и стандардима. Владавина права такође претпоставља примјену мјера којима се обезбјеђује принцип супремације, принцип једнакости пред законом, његова правична примјена, принцип подјеле власти, затим учествовање грађана у одлучивању, принцип правне сигурности и избјегавање самовоље, као и транспарентност у домену поступка и закона.

За државу ништа није толико значајно као поштовање закона, а на другој страни ништа не заслужује толику пажњу колико углед закона. У најбољем случају, то би значило да је закон света наредба, која запомиња оно што је поштено, а забрањује оно што је томе супротно. Закон се доноси ради ствари, а не ради ријечи, да би био примјењиван, а не да остане само мртва ријеч.

Због значаја архивске дјелатности, без обзира на позиције архива у разним земљама свијета, различите политичке системе, неуједначене степене техничко-технолошког развоја и слично, државе морају бити заинтересоване како им функционишу архивске службе у вршењу дјелатности која је од посебног интереса. Уређивање и заштиту архивске грађе и регистратурског материјала у свакој држави доноси законодавна и извршна власт, доносећи законске и подзаконске прописе. Архивско законодавство одсликава и степен развоја архивистике као науке, архивске службе и друштвене свијести о потреби заштите архивске грађе као незамјенљивог мултидисциплинарног историјског извора.¹ Разноврсност и богатство података и информације о свим друштвеним активностима које су садржане у архивским изворима, прворазредни су извори сазнања о историји сваког друштва у цјелини и у његовим поје-

¹ Понекад у временима мирним и без већих промјена и напетости, може изгледати да су одређене друштвене вриједности, као што су архиви и архивска грађа, довољно уређене па њихове дефиниције не треба понављати и о њима не треба писати. Међутим, живот је пун промјена и нових провјера, па се и значај друштвених вриједности редифинише. Постало је правило да такозвани „прашњави документи” наједанпут у одређеним временима стичу изузетно велику вриједност. Па иако су, додуше, разне научне радионице и на основу исте грађе, спремне да нижу различите историјске мозаике, ипак ти архивски оригинали добијају непроцењиву вриједност. Због тога без сумње свака генерација архивиста мора обратити пажњу на своје текуће дужности и одговорности пред будућим генерацијама. Битно је да се не пропусти ништа од онога што тражи нормативизам и јасна и ригорозна теорија и пракса. Јован П. Поповић, *Архивска грађа Архива Југославије, Књижевни часопис бр. 44, Свеске, Панчево 1998.*

диностима. Оно би било скуп закона и правних регулатива које управљају очувањем, коришћењем и заштитом архивске грађе и организацијом архива у држави. Архивско законодавство је дио права, а право би било скуп правних прописаних или утврђених правила од стране државе, која регулишу односе између људи, односе у људском друштву. Архивско законодавство је један од основних стубова успјешног обављања архивске дјелатности.

Државе Европе уређују самостално своја национална архивска законодавства. За израду архивских прописа државе се служе сопственим искуствима, научним достигнућима у овој области, искуствима других држава, препорукама МАС-а и др.

Надлежности архива које произилазе из архивских закона су бројне, а послови одговорни, сложени и осјетљиви. Закони који уређују архивску дјелатност, најчешће носе називе: закон о архивској дјелатности, закон о архивској служби и архивима, закон о културним добрима и сл. У Републици Црној Гори је још увијек важећ *Закон о архивској дјелатности* из 1992. године са измјенама и допунама из 1994. године, док се у поступку доношења налази нови пропис с истоименим насловом.

У Републици Србији је још важећ *Закон о културним добрима*, „Службени гласник Републике Србије,” бр. 98/94, који јединствено регулише заштиту свих културних добара државе. Радна верзија закона у Србији који је у поступку доношења ће гласити *Закон о архивској грађи и архивској служби*.²

² *Закон о архивској служби и архивима*, који је у поступку доношења, у Републици Србији уводи доста новина. Неке од њих су што је: издвојен из *Закона о културним добрима*; обухватио све архивске установе на подручју земље; дефинисао архивски фонд и све архивске термине, (вјеродостојан, цјеловит и електронски документ, дигитализација и др.); категорисао културну баштину од изузетног значаја, и предвидио поступак њеног проглашавања; таксативно набројао подзаконске прописе које треба донијети; прописао мјере у случају ванредних околности; уредио статус и поступак са приватном архивском грађом; појаснио институт права прече куповине; обавезао архиве да воде 11 евиденција; прописао организацију архива; поступак регистрације и дужности оснивача; затим побројао које су све јавне архивске установе на нивоу Републике Србије (Архив Србије, Архив Југославије, Југословенска кинотека...) и набројао специјалне архиве (САНУ, СПЦ и других вјерских заједница, архивска одјељења музеја и библиотека.); предвидио оснивање, избор и надлежности стручних, савјетодавних управних и надзорних тијела и органа архива и др.); предвидио кривично дјело (до 5 година затвора) и новчане казне (до 1.000.000. динара) и најзад, улогу др-

Архив Југославије (самостална организација) све до доношења Уставне повеље државне заједнице Србије и Црне Горе носио је тај назив до 4. 02. 2003 године „Службени лист СЦГ” бр. 1/03. Након тога Архив Југославије је преименован у Архив Србије и Црне Горе, „Службени лист Србије и Црне Горе” број 1/03. године и тај назив је носио све до јула 2009. године када је Влада Републике Србије поново вратила име Архиву Југославије.³ Ово је учињено зато што су чиниоци они који су дјеловали у Краљевини СХС, Краљевину Југославије, ДФЈ, ФНРЈ и СФРЈ. Архивска грађа остала је тамо гдје се и сада налази, с тим да њени корисници из бивших југословенских република, а сада држава, имају једнако право приступа.

Кривично прекршајна заштити архивске грађе. Законодавци скоро свих земаља свијета у кривичним законима у поглављима „Уништење или прикривање архивске грађе” или у одредбама материјалних закона који регулишу архивску дјелатност (поглавља „Казнене одредбе”), прописују „кривична дјела”. Поред кривичних дјела у материјалним законима предвиђене су и казнене мјере „прекршаји”, којима се запријеће-

жаве у заштити архивске грађе и организацији архивске службе. Ријеч је о савременом закону који ће објединити цио систем заштите архивске грађе у држави Србији, и усагласити архивски нормативизам са другим системским или другим споредним законодавством, чије одредбе задиру у архивску дјелатност.

³ У Архиву Југославије похрањени су фондови, збирке и лични фондови Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије од 1918. до 1941, период Другог светског рата 1941–1945. Социјалистичке Југославије између 1945–1992. године, Савезне Републике Југославије од 1992. до 2003. године и период државне заједнице Србије и Црне Горе 2003–2006. године, када је дошло до њиховог раздруживања и стварања двије међународно и међусобно признате државе Србија и Црна Гора. Наиме, грубо речено, ради се о фондовима, збиркама, личним фондовима из периода Краљевине Југославије и периода Социјалистичке Југославије до њеног престанка постојања. Та изузетно вриједна грађа је незаобилазни извор за историју југословенских, балканских и далеко ширих простора и богата ризница културног наслеђа. У њему се налази похрањено 840 фондова, личних фондова и збирки са око 25.000 дужних метара архивске грађе и збирки са око 250.000 јединица, гдје се чека пријем још око 14.000 дужних метара. Архив обавља и послове везане за примјену Споразума о питањима сукцесије, Анекс „Д”, Архиве. Јована П. Појовића *Законски и њодзаконски њројиси држава са њросјора бивше СФРЈ који рејулишу заштитиу архивске грађе и рејисјрајурској материјала од 1918. њодине до расјада СФРЈ и њројиса који су доијети у новосјвореним државама, раније рејубликама СФРЈ, до 2007. њодине. Часојис Tehnični i vsebinski problemi klasičnega i elektronskega arhiviranja, Maribor 2007.*

ним мјерама штити архивска грађа и регистратурски материјал. Преовлађује број држава које кривичноправну заштиту архивске грађе прописују одредбама кривичних закона. Тиме је архивско законодавство, недвосмислено, постало један од најпримарнијих видова заштите архивске грађе и регистратурског материјала.

Кривичноправна заштита архивске грађе прописује се за починиоце кривичних дјела тежих повреда закона, односно одредаба којима се штити архивска грађа („уништење, прикривање, оштећење, изношење у иностранство без одобрења надлежног органа...”). Поставља се питање: шта је то кривично дјело, односно прекршај, у поступању с архивском грађом и регистратурским материјалом, ко је субјекат, а ко објекат у почињеном кривичном дјелу или прекршају?

Субјекат кривичног дјела може бити само физичко лице (човјек). Објекат радње кривичног дјела је архивска грађа или регистратурски материјал из ког није издвојена архивска грађа. Значи, објекат радње кривичног дјела који може бити угрожен, уништен, украден, изнијет ван земље, незаштићен и слично је архивска грађа. Или, другим ријечима казано, „заштитни објекат кривичног дјела су друштвена – државна културна добра од интереса за државу”.

Радња кривичног дјела може се састојати из чињења или нечињења. Дјела из ове области претежно настају чињењем: уништењем, продајом, недозвољеним изношењем у иностранство, прикривањем, оштећењем, присвајањем архивске грађе и регистратурског материјала. Кривична дјела настала нечињењем су пропуштања која је субјекат морао предузети према архивској грађи, да не би дошло до њеног „оштећења, уништења, крађе и др.”.

Пријаве за непоштовање прописа из области архивског законодавства и канцеларијског пословања за починиоце кривичних дјела подносе овлашћена лица надлежног архива, министарства правде, министарства културе или министарства унутрашњих послова, како је то прописано законом конкретне државе. Међутим, нијесу само они у обавези пријављивања, односно подношења тих, као и других кривичних дјела, која се гоне по службеној дужности, већ према *Закону о кривичном йосиуику* у Црној Гори, сви државни органи, органи локалне самоуправе, јавна предузећа и установе, као и сва физичка и правна лица. Значи, свако има право, и био би у обавези да пријави кривично дјело које се гони по службеној дужности, што је случај и са кривичним дјелима „униште-

ња, прикривања, изношење у иностранство без одобрења надлежног органа архивске грађе и сл.” Приоритетно то треба да раде запослени у архивима. Пријаве се достављају надлежном јавном тужиоцу. То се може урадити и достављањем надлежној полицијској управи, која би била у обавези да о томе обавијести тужилаштво, ради подизања оптужнице.

За вођење кривичног поступка и за изрицање мјера надлежан је суд. Суд утврђује да ли има или нема одговорности, па уколико утврди да је учињено кривично дјело, пресудом одређује мјере и изриче висину казне у распону од законског минимума до законског максимума. Мјере које изричу прекршајни органи у прекршајном поступку (судије за прекршаје) предвиђене су *Законима о архивској дјелатности* у Црној Гори. Мјере које се изричу су материјалног карактера. Казне се изричу правном лицу (имаоцу или ствараоцу архивске грађе, архивима и др.), као и одговорном физичком лицу ималаца или стваралаца архивске грађе. Уколико правном лицу буде изречена прекршајна мјера, логично је да ће се изрећи прекршајна мјера и физичком лицу.

Претходним кривичним законима или материјалним прописима у свим републикама на просторима бивше СФРЈ прописиване су казне за твора, односно новчане казне за починиоце кривичних дјела, односно прекршаја. То су републике могле радити јер је нормативно регулисање заштите архивске грађе било у надлежности република. Казне за починиоце кривичних дјела нијесу биле уједначене. Оне су за иста кривична дјела на нивоу република биле различите, максималне казне су се кретале од три до осам година затвора. Било је и таквих неуједначености да су поједине противзаконите радње у једној републици сврставане у кривична дјела, а у другој у прекршаје, или су сасвим биле изостављене. Сматрамо да није било разлога да се за исто почињено кривично дјело предвиђају различите казне, јер је по архивистичким правилима и здравом логици, архивска грађа свуда једнако вриједна.

Претходни *Кривични закон* Републике Црне Горе, „Службени лист РЦГ” број: 42/93; 14/94; 27/94 и 30/02 предвиђао је кривично дјело „уништења или прикривања архивске грађе”. Закон је предвиђао да се онај ко „присвоји прикрије или у већој мјери оштети, или на други начин учини неупотребљивом архивску грађу и регистратурски материјал или је изнесе у иностранство, без претходног одобрења надлежног органа” казни затвором до пет година. Међутим, када је ријеч о архивској грађи или регистратурском материјалу од великог значаја или ври-

једности, починилац кривичног дјела казниће се према *Кривичном законнику* Црне Горе затвором од најмање једне до највише десет година. Кроз високо запријеђене мјере одсликавају се реалне вриједност архивске грађе и однос према њој. Самим тим те одредбе кривичног закона није имало потребе преносити и у материјални закон.⁴

Кривичним закоником у Црној Гори, „Службени лист РЦГ” број: 70/03; 13/04; 47/06; 40/08 и 25/10, предвиђено је кривично дјело „присвајања, прикривања и уништења архивске грађе”, па га нема потребе уносити у *Приједлој закона о архивској дјелатности* који се налази у поступку доношења. Наиме, наведеним закоником је предвиђено да ко присвоји, прикрије, у већој мјери оштети, уништи или на други начин учини неупотребљивим регистратурски материјал или архивску грађу, или их изнесе у другу државу без претходног одобрења надлежног органа, или омогући другом да то учини, казниће се затвором од три мјесеца до пет година. Ако је дјело извршено у односу на регистратурски материјал или архивску грађу од великог значаја, учинилац ће се казнити затвором од једне до десет година.

Важећим законом о архивској дјелатности, у поглављима казних одредби предвиђене су и прекршајне мјере. Запријеђене прекршајне мјере (санкције) којима се штити архивска грађа и регистратурски материјал су бројне.⁵ Новина у *Приједлоју закона о архивској дјелатности* у Црној Гори је та што се износ казних мјера предвиђа „висином минималног дохотка” у држави, помноженог одређеним бројем којефицијената, зависно од тежине учињеног прекршаја. Сматра се да је то добро рјешење јер не само што су казне доста високе и реалне, већ и због тога што би се у супротном код сваке инфлације висина казне за учињене прекршаје морала мијењати, а самим тим и поједине одредбе закона.

⁴ *Кривични законик* Републике Србије, „Сл. гласник РС” број 85 и 107/2005, на изненађење, па и чуђење није прописао кривично дјело „уништења или прикривања архивске грађе”. Такво дјело није прописао ни важећи *Закон о заштити културних добара*, чиме је, архивска грађа у Србији по основу кривичноправних мјера, остала незаштићена. Сматрамо да је то *nonsens* и у односу на свјетска искуства.

⁵ Нигдје се боље не може сагледати шта је ко у ланцу обавеза дужан да уради или пропусти да уради (ако је дужан да то уради) него у прекршајним одредбама закона, јер се из запријеђених мјера јасно виде обавезе и прописују прекршајне мјере које их стално опомињу. Јован П. Поповић: *Заштити архивске грађе*, часопис за правну теорију и праксу *Суд и право*, Копаоник, 1995. године.

Сасвим је оправдано предвиђено и то да ће се новчаном казном у износу од петоструког до двадесетоструког износа минималне зараде у Црној Гори казнити за прекршај физичко лице запослено у Државном архиву, другом органу или правно лице које ради на пословима са јавном архивском или регистратурском грађом, ако за себе или за друго лице купи, прими на поклон или на други начин прибави архивску грађу. Исправно је да је Државни архив Црне Горе у обавези да годишњим извјештајем упозна Владу Црне Горе или надлежно министарство о оваквим случајевима.

Сврха кажњавања, како за кривична дјела тако и за прекршаје, има за циљ општу и специјалну превенцију. Општа превенција је васпитни утицај на друге да не чине кривична дјела или прекршаје, док би специјална превенција била спречавање учиниоца да не чини кривична дјела или прекршаје и његово преваспитавање. Било би добро да не буде кривичних дјела ни прекршаја, па самим тиме ни изрицања санкција.⁶

⁶ Свијест о значају архивске грађе и снази аутентичног документа, дакле, незаобилазна је категорија у заштити архивске грађе, и тамо гдје је она присутна, код свих оних који раде или су у контакту са документом, никакве мјере принуде ни репресије нијесу ни потребне. Нажалост, искуства показују да је таквих мало, а да су бројни и јачи они који у архивској грађи виде стари смијешни и неважни папир на коме су исписане, по њихову текућу праксу и потребе, некорисни подаци. А није много боље ни са електронским облицима записа. У таквим ситуацијама јављају се и озбиљни проблеми који не рјешавају ни санкције, чак иако се ефикасно примјењују. Уништени оригинални докуменат, који представља архивску грађу, више се никада не може у свом изворном облику реконструисати. Говорити на почетку XXI стољећа о развијању свијести о значају архивске грађе, може неком изгледати депласирано, али искуства архива и свакодневна пракса, потврђују супротно. Развијање колективне свијести о значају архивске грађе је процес који подразумева еволуцију и који се не постиже глобама и казнама. Традиција у томе на балканским просторима је пресудна категорија.

Феномен недовољно развијене свијести о значају архивске грађе код појединаца, али и у цјелини, није једноставно објаснити. Но, углавном постоје два разлога. Први би био у томе да бројност и затрпаност документима и разноврсност послова администрације не налази довољно времена, средстава и воље да даље брине о правилном чувању архивске грађе, већ једноставно журе да некако обављају своје текуће послове. Други разлог би био у томе што има појединаца који немају никакав осјећај за шири историјски значај посла који се обавља, па ни воље ни интереса да се документа о томе сачувају за потомство.

Иначе, казнена политика се у пракси понекад показала неефикасном, најчешће и због тога што се кривична дјела и прекршаји из ове области у пракси откривају па и деценијама после њиховог настајања. Постоје и таква мишљења да репресивне мје-

На основу изложеног сматрамо да се, како јавна тако и приватна, архивска грађа и регистратурски материјал морају штитити свим прописаним и дозвољеним мјерама, како у редовним тако и у измијењеним условима; да се морају штитити кривичним и прекршајним мјерама; да кривичне санкције за починиоце прописаних кривичних дјела које предвиђа *Кривични законик* Црне Горе или материјални закон који уређују архивску дјелатност, као један од видова заштите архивске грађе, мора и даље постојати; да би у пракси требало вишесмјерно и паралелно дјеловати, почев од разноврсних метода развијања свијести о значају архивске грађе, као историјског извора, па свакако и до примјене санкција за оне поступке у односу на архивску грађу, за које су оне и предвиђене, јер исте постоје у функцији заштите архивске грађе.

Приватна архивска грађа, приватни архиви. Питање заштите архивске грађе која се налази у приватном посједу присутно је онолико колико и постојање архива. Овај проблем није у подједнакој мјери изражен код свих земаља. Степен његовог испољавања зависи од нивоа развијености друштвене свијести и савјести грађана, о потреби и значају заштите архивске грађе као културног добра. Из наведених разлога у појединим земљама статус и дјелокруг приватних архива је уређен, док у другим државама тај проблем није на адекватан начин ни нормативно ни практично ријешен.

Под приватним архивима у ранијим социјалистичким земљама углавном су се сматрали породични и лични архиви. Међутим, сада се појављује мноштво приватних предузећа.⁷

ре у овој области не би требало да буду оријентација и циљ, јер уништење докумената тешко се може реконструисати, а и никаква казна не може надокнадити штету. Међутим, аутор овог рада сматра, а то је и пракса у цијелом цивилизованом свијету, да се казнене одредбе морају прописивати и стриктно примјењивати. Ово је потребно предвидјети и из разлога да архивска грађа не би послужила као сировина фабрикама хартије, у отпадима и приватним архивима. Јован П. Поповић, *Заштитна архивске грађе*, часопис за правну теорију и праксу *Суд и право*, Копаоник, 1995.

⁷ Оправдано се постављају питања, која је то управна или судска организација која води регистар тих предузећа и ажурно прати њихов рад, развој или можда институте стечаја и ликвидације, да би надлежни па и архиви ако им је то стављено у дјелокруг благовремено реаговали. Да ли су то привредни судови или одређене агенције? Много је ту сложених питања, као на примјер, да ли предузећа код стечаја или ликвидације, откупа и др. имају правног сљедбеника или њихову грађу преузимају надлежни архиви?

У бившој СФРЈ републичким и савезним законом штитила се приватна архивска грађа, само кроз прописане начелне одредбе: „да се архивска грађа штити независно од времена, мјеста и начина њиховог настанка, власништва и евидентираниости; забране изношење архивске грађе у иностранство без одобрења надлежног органа; право прече куповине...”

Након престанка једнопартијског система и нагле приватизације у свим државама Југоисточне Европе (осим Грчке, која је због државног уређења много раније разријешила овај проблем), преовлађује, а господује приватна својина, чиме се увећава број приватних архива, односно ималаца приватне архивске грађе. У приватне архиве, односно приватну архивску грађу, поред породичних и личних архива, убрајају се организације основане по основу власништва (предузећа), архивска грађа која се налази у приватном власништву, архивска грађа коју су грађани створили или законски стекли, архивска грађа странака или политичких партија, удружења, вјерских заједница и др.

Само у мањем броју земаља законима је регулисано ко може имати увида у приватну архивску грађу и приступ њеном надзору и заштити, јер је тешко „наметнути” идеални модел заштите архивске грађе приватизованих предузећа, која су раније била у другим облицима својине. Ријеч је о врло важним документима, без којих ова предузећа (садашњи власник или следећи купац) не могу да наставе са радом (на примјер, техничка документација). У сваком случају, законски треба регулисати, питање даљег статуса приватне архивске грађе и тиме ограничити слободе и права нових власника, који мисле да куповином предузећа могу располагати и архивском грађом и радити са њом шта хоће.⁸

Приватизацију као економску категорију можемо посматрати или дефинисати као трансфер ресурса, од једногносиоца ка другим носио-

⁸ Углавном прописи свих земаља бивше СФРЈ предвиђају да „грађанско правна лица или појединци не могу посједовати архивску грађу или регистратурски материјал, насталу радом државних органа или организација. Уколико се из било којих разлога таква грађа нађе код њих дужни су да је предају надлежном архиву. Власништво над архивском грађом која је створена радом и активностима политичких партија и странака, цркава и религијских организација и других недржавних организација, не би смио бити предмет трговине. Надлежна тијела морају да региструју, чувају и штите и архивску грађу која чини недржавни архивски фонд”.

цима власништва и управљања, од којих се очекује ефикаснија употреба тих ресурса.

Приватизација у Црној Гори као и у другим државама бивше СФРЈ почела је отприлике прије двије деценије и још није завршена. Циљ приватизације је у начелу значио улагање новчаних или неновчаних средстава (као што су основна средства, хартије од вриједности) у „посрнулу привреду”. Донијети су материјални прописи и основане агенције за приватизацију, акцијски фондови са обавезом примјене тендерских продаја. Продајом капитала, купац преузима сва права и обавезе за разлику од стечаја, када купац преузима само имовину с евентуалним потраживањима. Ти купопродајни уговори требало би да предвиђају и обавезе о преузимању архивске грађе приватизованог субјекта, што угавном до сада, нажалост, није било пракса. Архивска грађа је предавана у посјед новом власнику. Сваки случај решавао се *ad hoc* између купца и продавца, а најчешће на штету архивске грађе. Искуства говоре, а најчешће код раскинутих уговора, да је ријеч, о лошим приватизацијама, јер се према архивској грађи односило неодговорно. Грађа је недвољно сачувана или уништавана. Код уништавања архивске грађе нијесу учествовали архиви. Њих је само интересовала финансијска документација, док за техничку документацију нијесу марили. Значи, институт приватизације пратили су непоштовање прописа, неодговорност купца, неконтролисана трка за капиталом и недовољна контрола од стране архива.

Архивске службе Црне Горе нијесу благовремено у довољној мјери реаговале у заштити архивске грађе у поступку приватизације, јер нијесу упутиле законодавцу предлоге за измјену *Закона о архивској дјелатности* у Црној Гори.

У Црној Гори 1992. године извршена је нова организација архивске службе, тако да је одлуком Владе Црне Горе, а сходно интерном акту о организацији, постала централизована. Сви архиви су ушли као одјељења у ДАЦГ и дио су његовог субјективитета, који добија статус управне организације. Карактеристично је да се и поред тога што прописи нијесу регулисали питање заштите приватне архивске грађе, у Историјском архиву Котора налази 27 породичних и исто толико личних архива и то у периоду од 1607. до 1989. године. Исти је случај и у другим архивским одјељењима ДАЦГ. Архивска служба Црне Горе у периоду транзиције суочила се са проблемима власничких, организационих и других про-

мјена које су се одвијале исхитрено. Питањима приватних архива давало се врло мало значаја. Није у довољној мјери вршена едукација архивиста и запослених у писарницама нових регистратура. Изгледа, као да се није ништа мијењало од периода социјалистичког друштвеног уређења, јер се тај вид заштите базирао на волонтаристичким односима власника грађе и надлежног архива.

Према *Предлоју закона о архивској дјелатности*, питање приватне архивске грађе је дефинисано. Приватна архивска грађа и регистратурски материјал је: грађа настала дјеловањем правних или физичких лица, уколико није настала у обављању јавних овлашћења, или у обављању јавне службе и ако није у државном власништву.

Са том грађом која је од значаја за културу, науку и историју или другу вриједност за Црну Гору ималац приватне архивске грађе, дужан је да поступа у складу са законским прописима који се односе на имаоце јавне архивске грађе.

Димензији евиденција приватне архивске грађе дат је посебан значај. Државни архив Црне Горе је у обавези да врши попис ималаца грађе, за коју утврди да је од културне, научне, историјске или друге вриједности за Црну Гору.

Државни архив Црне Горе био би у обавези да води Регистар власника приватне архивске грађе у ком се уписују сљедећи подаци: име, презиме и пребивалиште ималаца архивске грађе и његов идентификациони број, односно назив правног лица и његов матични број; основни подаци о ствараоцу архивске грађе; опис садржаја, временски распон настанка и количина грађе; број и датум рјешења о утврђивању да је грађа од културне, научне историјске или друге вриједности за Црну Гору као и датум уписа у Регистар. *Предлој закона* је такође прописао шта су дужности имаоца приватне архивске грађе. То би биле: да чува архивску грађу трајно, на стручан начин у цјелости; омогући Државном архиву слободан приступ архивској грађи; обезбиди одговарајуће податке Државном архиву о тој грађи; одреди рокове за коришћење приватне архивске грађе и најзад да поступа по стручним савјетима Државног архива, у погледу заштите, одржавања, вредновања, сређивања и обраде грађе, као и у погледу њене техничко-технолошке и биолошко-хемијске заштите.

Институт права прече куповине унијет је у одредбе *Предлоја закона*, тј. да је власник приватне архивске грађе дужан, код намјере да прода

архивску грађу, исту прво понудити Државном архиву. То је у реду, али можда би било боље да је умјесто назива „власник” унијет назив „ималац архивске грађе”, јер власник архивске грађе у доста случајева није ималац архивске грађе.

Државни архив је у обавези да на понуду одговори у року од 30 дана. Ако у том року Архив не изрази жељу за куповином, понуђач је може продати другом купцу, али само по понуђеној или већој цијени. Уколико понуђач приватну архивску грађу прода Државном архиву, ослобађа се плаћања пореза. Сматрамо да ће овим прописом многе дилеме бити отклоњене, а надлежности свих строго обавезујуће.

Убудуће треба пратити све транзиционе промјене; остваривати што тјешње сарадње између архивских установа са једне стране, субјеката који продају и купују, министарстава за културу, министарстава за привреду и агенција за приватизацију, са друге стране – о питању примјене прописа; а затим обезбиједити архивске установе простором и новим кадром, па и финасијским средствима, преузимати архивску грађу, употпунити обученост архивских кадрова, поступцима транзиционих промјена реаговати благовремено у случајевима кад поједино правно лице дуже времена не ради, прије наступања института: продаје, стецаја или ликвидације.

И на крају, сматрамо да „нестанак друштвене својине” не само у Црној Гори, већ и у земљама у окружењу није на задовољавајући начин пропраћен и проанализиран, па зато и сада, иако са закашњењем, ту много битну системску промјену треба разрадити и на одговарајући начин дјеловати. Покушати да се пропусти, тамо гдје није сасвим касно, отклоне.⁹

⁹ У Црној Гори пракса је била, а законски прописи налагали, да се поред јавне архивске грађе штити и архивска грађа у личној својини. Међутим ДАЦГ је, а посебно Архивско одјељење из Котора (раније Историјски архив Котор), вршио добру сарадњу прије свега са црквама, дајућим им потребна упутства и помоћ. Захваљујући томе велики број приватних фондова и збирки нашао се по разним основама (откуп, поклон) у архивским депоима ДАЦГ.

Иначе ни претходни, ни важећи Закон о архиској гјелайносџи није сасвим регулисао питање приватног власништва. Значи да наведени прописи нијесу уредили питање заштите архивске грађе, код промјене власништва, тако да је могло доћи, а вјероватно је и долазило до олаког уништења изузетно важне архивске грађе, јер ДАЦГ није био у обавези да учествује у насталим друштвеним промјенама. Ипак, ДАЦГ је и поред правне недоречености, неспремности и неадекватно пропраћеној друштвеној промјени активно размишљао и учествовао ваннадлежно у заштити те архивске

Коришћење архивске грађе. Једно од битних садржина *Закона о архивској дјелатности* је и питање коришћења архивске грађе, како код јавних тако и код приватних архива.

Коришћење архивске грађе спада у ону категорију проблема, чије рјешење архивисти сматрају од највеће важности, свјесни да слободан и благовремен приступ свим документима неће бити могућ из много разлога. Међутим, све је већи притисак за коришћењем архивске грађе у архивима, све је развијенија техника која је у функцији размјене информације и да према ставу Међународног архивског савјета архивска грађа сваке државе представља меморију конкретне државе и дио меморије свијета. Због тога треба преиспитати које информације из архивске грађе не би требало да отичу, мимо субјекта на кога се односи и архивисте који то обрађује, односно шта је то државна тајна и шта је то интерес заштите интегритета личности.

Систем коришћења архивске грађе је свуда у свијету сложен, одговоран и врло осјетљив посао. Због тога се сви јавни архиви по правилу придржавају препорука Вијећа Европе и Међународног архивског савјета, чији је рок доступности 30 година.¹⁰ Тиме се одређује демократска доступност архивској грађи са системом заштите свих врста тајности и осјетљивих личних података. Те препоруке су уважене у државама Европске уније, укључујући и некадашње државе реалсоцијализма.

грађе. Историјски архив Котор – Одјељење ДАЦГ својим искуством и традицијом, слободно се може рећи да је постао узор како треба поступати са приватном архивском грађом.

¹⁰ Вријеме је битан, врло битан фактор, вјерни пратилац природног права. Због тога мора постојати законски уређен начин и вријеме благовременог информисања, о свим збивањима. Тридесет година је дуг животни период. Човјек за тај период заврши школе, дипломира на факултету, положи државни или специјалистички испит, одслужи армију, запосли се, створи породицу, постане родитељ, стекне радно искуство у послу (у архивској дјелатности постане архивиста), стекне углед у професији и друштву, постане човјек на врхунцу својих стваралачких достигнућа. Вријеме је рок, од када или до када нешто важи, почиње или се завршава. Вријеме је исто што и услов. Од времена зависи да ли ће и кад ће наступити нека нама извјесна или неизвјесна околност. Временом се дешавају природне или нормама уређене законитости. Рок од 30 односно 50 година за „државну тајну” сматрамо реалним. Јован П. Поповић: „Архиви и слободан приступ информацијама од јавног значаја” – *Архивски гласник Србије*, Београд, 2009.

У Црној Гори важећи *Закон о архивској дјелатности* предвиђа да је архивска грађа доступна за коришћење у научноистраживачке, стручне и друге сврхе, као и за потребе остваривања функције републике, општина, политичких и друштвених организација, грађанско-правних лица, друштава, предузећа и других субјеката са роковима који утврђују имаоци архивске грађе, с тим да ти рокови не могу бити дужи од 30 година од дана настанка те грађе. На приједлог имаоца грађе овај рок Влада Црне Горе може продужити, с тим да тај рок не може бити дужи од 50 година. Ближи услови и начин коришћења архивске грађе уређени су Правилником о коришћењу архивске грађе, Упутством о вођењу евиденција о архивској грађи у ДАЦГ и другим важећим прописима.¹¹

Право коришћења може бити ускраћено, ако се коришћењем може повриједити одређени јавни или лични интерес. И страна лица могу користити архивску грађу уколико за то добију одобрење Архива.

Новим *Приједлојом закона о архивској дјелатности* у Црној Гори много ће бити ближе уређено коришћење архивске грађе. Наиме, архивска грађа се даје на коришћење за службене, научно-истраживачке, стручне, публицистичке, образовне и културне потребе и циљеве, презентовање и објављивање, остваривање личних и других права и потре-

¹¹ Прописи који регулишу заштиту и коришћење архивске грађе у Црној Гори су: *Закон о архивској дјелатности*, „Службени лист Републике ЦГ”, број 25/92; *Закон о измјенама и дојунама Закона о архивској дјелатности*, „Службени лист РЦГ” број 6/84 и 27/94; *Правилник о начину одабирању архивске грађе и излучивање безвредној реинсталирајурској материјала и предаји архивске грађе Државном архиву Црне Горе*, „Службени лист РЦГ” број 23/94; *Одлука о висини накнаде за посебне услуге у Државном архиву Црне Горе* број 23/94; *Правилник о чувању реинсталирајурској материјала и архивске грађе и давању података о архивској грађи Државном архиву Црне Горе*, „Службени лист РЦГ” број 23/1994; *Закон о електронском поштом*, „Службени лист РЦГ” број 55/2003; *Уредба о организацији и начину рада државне управе*, „Службени лист РЦГ” бр. 54/2004; *Закон о заштити података о личности*, „Сл. лист Црне Горе” бр: 79/08 и 70/09.

Државни архив ЦГ је управна организација па се скоро донијети, а овдје набројани прописи посредно односе и на архивску дјелатност Црне Горе: *Закон о државној управи*, „Службени лист РЦГ”, број 38/2003; *Закон о државним службеницима и намјештеницима*, „Службени лист РЦГ”, број 27/2004 и 31/2005; *Закон о зарадама државних службеника и намјештеника*, „Службени лист РЦГ”, број 27/2004, као и три уредбе и то: *Уредба о организацији и начину рада државне управе*, „Службени лист РЦГ”, број 54/2004; *Уредба о накнадама и дружим примањима државних службеника и намјештеника*, „Службени лист РЦГ”, број 24/2005 и *Уредба о додацима на зараду државних службеника и намјештеника*, „Службени лист РЦГ”, број 24/2005.

ба физичких и правних лица и за потребе остваривања функција државе и општина. Јавна архивска грађа доступна је за коришћење у архивима сваком физичком и правном лицу под једнаким условима, на начин прописан како овим законом, тако и другим прописима.¹²

Она регистратурска грађа (која се сматра архивском грађом у настајању) и архивска грађа која садржи податке, који се односе на послове безбједности и одбране, спољне, монетарне и економске политике, чим би објављивањем могле наступити штетне посљедице за јавни интерес или безбједност Црне Горе, доступна је за коришћење по истеку 50 година од њеног настанка, уколико посебним прописом није друкчије одређено.

Архивска грађа која садржи личне податке доступна је за коришћење по истеку 70 година од њеног настанка и најмање 20 година од смрти лица на које се односи. Међутим архивска грађа може се користити и прије истека наведених рокова ако на то пристане лице на које се грађа односи, односно његов брачни друг, дјеца или родитељи после његове смрти. Ово је изузетно битно јер је приватни аспект живота неопуштиво право сваког конкретног појединца.¹³

Приједлогом закона регулисани су и услови за коришћење архивске грађе, који су изузетно битни прије свега за истраживаче. Коришћење архивске грађе, информативних средстава о архивској грађи и услуга у Архиву је углавном бесплатно, уколико не изискује посебне трошкове. Посебне трошкове би сносио корисник у складу с прописом који доно-

¹² Рокови углавном нијесу законом лимитирани. За оперативне потребе државе архивска грађа је увијек доступна за коришћење. За остваривање личних и других права грађана (радни односи и др.) нема рокова, већ се одмах излази у сусрет грађанима. Код поклона, завјештања, откупа, депозита архивске грађе рокови доступности за коришћење се утврђују уговорима и могу бити дужи од законских.

¹³ Људско достојанство штити се и законима, без обзира на кога се односи. Оно је сваком човјеку урођено и не може се изгубити. Људско достојанство се може дефинисати као скуп свих оних својстава која указују на особену и узвишену природу човјека. На достојанство човека нарочито су изричито љекари у позивању на пијатет тешко обољелих или умрлих лица. Нажалост, вријећање људског достојанства често се спроводи на начин који се не може казнити адекватном казном мјером, јер поступци нијесу довољно јасно квалификовани или су тешко доказиви. Људско достојанство свакој личности једино може донијети и поштовање, па самим тим мора се водити рачуна о томе да као морално биће не изгуби поштовање због поступака других, а тиме и углед у друштву.

си Влада. За коришћење архивске грађе која се налази у Државном архиву, ради објављивања, умножавања, промоције или стицања добити, потребно је одобрење Државног архива. Државни архив може дозволити публиковање јавне архивске грађе, односно репродукцију у сврху рекламирања и промовисања, уколико то није у супротности са карактером или значењем архивске грађе и уколико се не нарушавају мјере техничке заштите, односно стање архивске грађе. Начин и услове коришћења архивске грађе прописује надлежно министарство, док је код изношење архивске грађе у иностранство предвиђено да се примјењују одредбе закона којим се уређује заштита културних добара. За сваку штету и повреду права насталу коришћењем архивске грађе одговорно је лице које користи архивску грађу.

Прописи који би поред материјалног закона допринијели регулисању, а тиме и лакшем одлучивању код коришћења архивске грађе, били би сљедећи: о слободном приступу информацијама од јавног значаја, о заштити података о личности и о тајним подацима, као и други законски и подзаконски прописи.

Поставља се питање, да ли архивска грађа ратних заробљеника из Другог свјетског рата, похрањена у архивима држава бивше СФРЈ па и у ДАЦГ или рецимо болеснички досијеи, без обзира на њихову старост, подлијеже одредбама материјалних и других прописа?

Да ли је морало проћи 50 година да би се утврдио број и начин ликвидирања људи у току и након Другог свјетског рата, прије свих Срба, Црногораца, Словенаца и других? Шта је истина о многобројним логорима?

Шта је с именима злочинаца над дјецом, женама, старим особама и логорашима од стране освајача, окупатра и њихових помагача?

Зашто је морало проћи скоро пола вијека да би се „открило” да је Аустријанац Курт Валдхајм, изабран на дужност генералног секретара Уједињених нација, био у Другом свјетском рату у најмању руку на балканским просторима у близини ратних злочина. Помало је чудно да се за његову биографију нијесу јавно интересовале, или су то прећуткивале, ни обавјештајне службе, ЦИА и КГБ.

Објављивање имена злочинаца послужило би отклањању мистификација, заблуда, реваншизма, нетолеранције и времена у коме моћ царује над разумом. Правило је, уколико се то на вријеме не објави, неистина у себи носи печат мржње и конфликте који протеком времена еска-

лирају код свих евентуалних сукоба. То се десило и у најскоријем прљавом рату деведесетих година прошлог вијека на просторима СФРЈ.

Такође је познато да је тражено непосредно послје Другог свјетског рата да се уреде републичке границе, али преовладало је мишљење – шта ће нам границе у оквиру једне државе? Рачунало се да ће Југославија опстати, па се питању граница није давао неки приоритет. Повучене су административне, а не државне гаранице, што нам се данас након 60 година враћа као бумеранг и постаје једно од актуелнијих политичких и државних питања. Долази до свађа и сл. Зашто? Због касних приступа њиховом рјешавању.

Питање тајности података увијек је код архивиста и запослених у регистратурама стварало недоумице, па чак и проблеме. У бившој СФРЈ постојало је на стотину прописа који су регулисали појам тајних података. За тајне податке могло је бити проглашавано све и свашта. Стога мора постојати пропис о тајним подацима. Тај закон треба да пропише шта је то: податак од интереса за Републику Србију; шта је уопште тајни податак; страни тајни податак; документ; означавање степена „државна тајна”, „строго повјерљиво”, „повјерљиво” или „интерно”; шта је то орган јавне власти; поступак бездјелносне провјере; које мјере заштите морају да постоје? Такође, тачно се морају знати шта су то службене, државне и војне тајне, односно који су то документи који ће бити затворени за јавност рецимо на: 2, 5, 15 и 30 година, са могућношћу продужења тих рокова.

Престанак тајности података за „државну тајну”, „строго повјерљиву” и „повјерљиву” треба прописати роком, као и за податак са ознаком „интерно”. Тиме ће бити умногом олакшан рад архивистима.

Сматрамо да доступ архивској грађи за коришћење у приватним архивима, треба да буде под истим условима као и код јавних архива. Државни архив Црне Горе, углавном штити јавну архивску грађу и финансира се од стране републичке владе па се сматра органом јавне власти. Он наступа и дјелује као орган власти са прописаним надлежностима које су бројне, одговорне, сложене осјетљиве везане роковима и строго обавезујуће.

*

Анализирајући одредбе важећих прописа који регулишу заштиту и коришћење архивске грађе, а посебно оних које се односе на приватну

архивску грађу (приватне архиве), кривичноправну и прекршајну заштиту и коришћење архивске грађе у Црној Гори, може се закључити да су важећи прописи застарјели. У том смислу Црна Гора је *Законом о архивској дјелатности* који се налази у поступку доношења предвиђела усаглашавање цјелокупног архивског законодавства у земљи и земљама које у овом смислу дјелују у сладу са препорукама Вијећа Европе, ставовима Међународног архивског савјета, одредбама Етичког кодекса архивиста и међународних конвенција, свакако и са другим домаћим системским или другим законима, чије одредбе задиру у архивску дјелатност.

Стога смо слободни да подржимо да се у *Приједлоју закона о архивској дјелатности* истраје на следећим ставовима:

- да се архивска грађа и регистратурски материјал штите и кривичним и прекршајним мјерама;
- да и приватна архивска грађа мора бити заштићена запријећеним кривичноправним мјерама;
- да кривичне санкције за починиоце прописаних кривичних дјела, које предвиђају кривични закони држава или материјални закони који уређују архивску дјелатност, као један од видова заштите архивске грађе – морају бити прописане;
- да би у пракси у погледу заштите архивске грађе и регистратурског материјала требало вишесмјерно и паралелно дјеловати, почев од разноврсних метода развијања свијести о значају архивске грађе, као историјског извора, па свакако и до примјене санкција за оне поступке у односу на архивску грађу, за које су оне и предвиђене, јер исте постоје у функцији заштите архивске грађе;
- да се категорише статус приватних архива;
- да се архивска грађа која се налази у приватној својини евидентира и да се њеним ствараоцима и имаоцима пружи стручна помоћ у погледу њене заштите, сређивања, чувања, а посебно валоризације од стране организационих дјелова ДАЦГ;
- да се документа државног архивског фонда не враћају њиховом ранијем власнику, јер је то јавно добро, али о трошку надлежног архива претходни власник може добити фотокопије те грађе;
- да недржавне институције које посједују архивску грађу приватног власништва морају да обезбиде услове за заштиту и коришћење

докумената према законским прописима или упутствима надлежних државних институција и да их у свему примјењују;

– да се појединцима који пријаве или предају откривена документа недржавних организација надлежном архиву (пронађена у расељаваним становима, на отпадима, контејнерима или купљена код препродаваца – најчешће лаика) додијели прикладна награда, јер се тиме анимирају и друга лица да у сличним случајевима поступе на исти начин (има и психолошки карактер);

– да се архивска документа, која се налазе у незаконитом посједу, предају законитим власницима, у сагласности са законодавством земље и надлежне територијалне архивске организације;

– да код продаје приватне архивске грађе право „прече куповине” има ДАЦГ;

– да власништво којим „управљају” приватни регистровани архиви треба да имају исту заштиту као оно које се налази код јавних архива;

– да код ималаца приватне архивске грађе, који нијесу њени власници, архивисти треба превентивно и психолошки да утичу, да се та грађа сачува или преда јавном или приватном архиву и тиме избјегне њено уништење;

– да држава кроз финансијске планове предвиде у годишњим буџетима средства и за приватне архиве;

– да доступ архивској грађи у приватним архивима треба да буде под истим условима и роковима као и код јавних архива;

– да рок доступности архивској грађи за коришћење по правилу буде 30 година од њеног настанка, јер су то и ставови и препоруке Међународног архивски савјета и Вијећа Европе; и најзад

– да се не пропусти ништа од онога што тражи нормативизам, јасна и ригорозна теорија и пракса и исхитрено унапредована техничко-технолошка модернизација и да се консултују све димензије методологије рада савремених архива, са обавезним поштовањем препорука надлежних органа архивских асоцијација региона, Европе и свијета.

* * *

*Што ђојани од људи чиниће
 Што јуначки људе не смакнеће
 Што им ђакве муке удараће*

Његош

У Архиву Југославије похрањени су фондови, збирке и лични фондови Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевине Југославије, Социјалистичке Југославије за период 1945–1992. године, Савезне Републике Југославије од 1992. до 2003. године и период државне заједнице Србије и Црне Горе 2003–2006. године, када је дошло до њиховог раздуживања и стварања две међународно и међусобно признате државе Србије и Црне Горе. Наиме, грубо речено о фондовима, збиркама, личним фондовима из периода Краљевине Југославије и периода Социјалистичке Југославије до њеног престанка постојања. Та изузетно вриједна грађа је незаобилазни извор за историју југословенских, балканских и далеко ширих простора и богата ризница културног наслеђа.

У Архиву Југославије налази се преко 840 фондова, личних фондова и збирки са око 250.000 јединица, што чини низ од 24.500 дужних метара архивске грађе. На преузимање чека још око 14.000 државних метара.

У Архиву Југославије и другим архивским одјељењима у оквиру само одређеног броја савезних министарстава, који имају по законским прописима основане, такве организационе јединице – архивска одељења (унутрашњих и спољних послова и народне одбране) и у Музеју историје Југославије чува се архивска грађа фондова: државних органа и организација, установа, привредних субјеката, друштвено-политичких организација, друштвених организација, и удружења грађана, односно свих субјеката који су били у структури организације савезне државе и појединаца.¹ (У фондовима Архива Србије и Црне Горе налазе

¹ Према Закону о архивској грађи Савезне Републике Југославије, архивском грађом сматра се она грађа која је настала у раду.

– Савезне скупштине, Председника Републике, Савезне владе, савезних министарстава, других савезних органа и савезних организација, Савезног суда, Савезног државног тужиоца, Савезног уставног суда, Народне банке Југославије, Војске Југославије, војних судова, војних тужилаштава, Војног правобранилаштва, Врховног савета одбране, предузећа или других организација којима је савезним законом по-

се и предмети, досијеа везани за одређену личност, појединце, обичног појединца.)

Архивска грађа у Архиву Југославије користи се сходно одредбама Закона о архивској грађи федерације² и подзаконским и интерним актима која имају основ у Закону као и препорукама Међународног архивског савјета и др.

Законом и интерним актима предвиђено је да је: архивска грађа која се налази у Архиву Југославије, у даљем тексту Архив, доступна за коришћење у роковима који су утврђени приликом предаје архивске грађе Архиву Југославије, а у складу са роковима које је прописао Закон о архивској грађи Савезне Републике Југославије. За архивску грађу која се налази у Архиву, а за коју приликом предаје није утврђен рок доступ-

верено вршење јавних овлашћења, јавних предузећа, јавних установа и других организација основаних савезним законом и међународних скупова чији су организатори органи Савезне Републике Југославије (у даљем тексту савезни органи и организације);

– централних државних органа и установа, централних органа, политичких партија и других организација и стручних и других удружења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије;

– централних политичких органа Народно ослободилачког покрета, органа власти и управе и политичких и других организација Југославије из времена Народноослободилачког рата;

– централних државних органа и установа, друштвено-политичких организација у Федерацији, установа које су вршиле послове од интереса за остваривање функција Федерације, заједница основаних савезним законом, друштвених организација и удружења грађана и њихових савеза на нивоу Федерације и самоуправних организација и заједница којима је савезним законом поверено вршење јавних овлашћења, као и међурејубличких и међународних скупова чији су организатори ти органи, односно организације Југославије од Другог светског рата до стварања Савезне Републике Југославије;

– војска Србије и војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије;

– јединица народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, односно Југословенске народне армије и архивске грађе војне природе која потиче од окупатора и њихових сарадника из Другог светског рата;

– надлежних савезних органа за народну одбрану и оруђаних снага Југославије од Другог светског рата до стварања Савезне Републике Југославије;

– организација политичког, синдикалног и другог удруживања за деповање на територији Савезне Републике Југославије, као и политичких, културних, научних, јавних и других личности чије су активности односно организације у складу са овим законом (Архиву).

² „Службени лист СРЈ”, број 12/98.

ности за коришћење, примјењује се законски рок који не може бити дужи од 30 година, рачунајући од године настанка архивске грађе, односно само изузетно када за то постоје посебни разлози 50 година, ако је посебним савезним прописом то одређено или је о томе донео одлуку савезни извршни орган (Савезна влада).

За архивску грађу која се налази у Архиву, а за коју приликом предаје није утврђен рок доспјелости за коришћење, примјењује се рок од 30 година од дана њеног настанка, уколико је стваралац те грађе престао да постоји.

У случају када приликом предаје архивске грађе Архиву није утврђен њен рок доступности за коришћење, а стваралац те архивске грађе још постоји, Архив ће од тог ствараоца писмено затражити да утврди рок доступности за њено коришћење.

Рок доступности за коришћење архивске грађе за оперативне потребе савезних органа није лимитиран законом, односно за њено коришћење даје сагласност директор Архива Југославије и он не зависи од године настанка архивске грађе.

Чињенице садржане у архивској грађи, а које се односе на остваривање права грађана из радног односа, личних и других грађанских права, на захтјев грађана, Архив истражује те и издаје те податке, без обзира на рок доступности остале архивске грађе за коришћење.

Архивска грађа преузета у Архив по основу поклопа, откупа и у депозит – биће доступна за коришћење у роковима утврђеним у актима који су пратили преузимање архивске грађе по тим основама. Ти рокови могу бити и дужи од оних које предвиђа Закон о архивској грађи Савезне Републике Југославије (СРЈ).

Право коришћења архивске грађе имају сва правна и физичка лица под једнаким условима и на прописан начин.

Страни држављани могу користити архивску грађу СРЈ по одобрењу надлежног савезног органа, односно организације. У пракси то је најчешће директора Архива.

Архивска грађа СРЈ није доступна за коришћење ни после рокова које утврђује Закон о архивској грађи Савезне Републике Југославије (30, односно 50 година) у случајевима: ако је архивска грађа у несрећеном стању; ако се архивска грађа налази у процесу сређивања и обраде; ако је физички у тој мјери оштећена да јој је потребна конзервација и рестаурација и ако се налази ван Архива, на изложби или слично. Такође, архивска грађа није доступна за коришћење истраживачима ако

садржи податке чије би коришћење могло да нанесе штетне посљедице за углед, одбрану и безбједност земље, односно за друге државне и националне интересе.

Истраживачки-корисници архивске грађе морају бити обавијештени о разлозима због којих им се онемогућава коришћење архивске грађе, која је иначе доступна за коришћење, као и времену када ће се моћи удовољити њиховом захтјеву.

Када је у питању коришћење архивске грађе, за било које наведене потребе, подзаконским актима врло прецизно су прописани поступци и процедура за добијање архивске грађе на коришћење, прецизирање одговорности свих лица која учествују у процесу коришћења или издавања на коришћење архивске грађе. Обавеза је радника архива да пружају све релевантне информације корисницима о фондовима, архивској грађи и њеној доступности за коришћење, о условима и начину коришћења архивске грађе и друге информације којима се обезбјеђује ефикасан рад, како корисника, тако и Архива у цјелини. Тиме се обезбјеђује безбједност архивске грађе која је предмет коришћења. Кориснику који се не придржава прописаних правила ускраћује се коришћење архивске грађе.

На основу изнијетог да се констатовати да у Архиву нема фонда који није доступан за коришћење после протекла 30 година од дана настанка архивске грађе. Постоји само ограниченост количине архивске грађе која се не даје сваком појединачном кориснику, као и ограниченост када су у питању наведени разлози, посебно они који се односе на коришћење физички оштећене архивске грађе, грађе која је на сређивању, обради, изложбама и слично.

По одредбама важећег Закона, подзаконским прописима и интерногм акту о коришћењу архивске грађе у Архиву (ранијим прописима то је било предвиђено), није предвиђена забрана доступности архивској грађи и послје истека рока од 30, односно 50 година, чијим би се објављивањем повриједило достојанство, личност, морал и интереси грађана, ратних заробљеника или логораша, над којима су вршена многобројна недјела и разни експерименти. Одмах се поставља питање који су то фондови у којима се налази таква архивска грађа? То ће се најбоље објаснити тиме што ће се подбројати и кратко образложити садржаји једног броја фондова смјештених у Архиву који би могао доћи под такав режим коришћења. Објављивање докумената и грађе који у наведеним фондовима имају свој број и име оно би се не само „узнемирили, потре-

сли и повриједили” већ и њихов пород ако га има, јер је мучењем и другим вршеним експериментима могуће да је онеспособљен да буде родитељ, а ако га нема сигурно је да има блиских сродственика.³

До прописаног рока, а и касније, поједини број фондова похрањених у Архиву из Другог свјетског рата, нијесу били дозвољени за коришћење нити је њихов садржај могао да буде објављен. Узмимо за примјер „Фонд Државне комисије за утврђивање ратних злочинаца из Другог свјетског рата”, који није дозвољаван за коришћење не само због рокова које су предвиђала нормативна акта (законски и подзаконски прописи), већ и због тога да се прије свега на просторима бивше Социјалистичке Федерације Републике Југославије не би разбуктале страсти у тада веома сложенем политичком и идеолошком миљеу, оптерећеном незнањем, полуистинама, реваншизмом и негирањем свега и свачега.

Стога ће овај рад обухватити кракту информацију о једном броју фондова, односно групи фондова из које се види како су (заробљеници) затвореници у концентрационим логорима убијани, злостављани, мучени, над којима су се вршиле највеће тортуре, које људска свијест и савјест не може да појми.

Ниједна животињска врста није се обрачунавала међусобно тако како су људи, односно како су се боље речено, нељуди понашали према немоћним људима.

Те их љепше горијаше сунце
И дављаху кише и времена
Не могаху из веза шенути (Његош)

³ Појединац није ту само да не би био заборављен, већ му је ту чињењем над њим или са њим судбина одредила мјесто. Свакако не може нити смије бити заборављен. Он не може бити заборављен па и да је „сенка човјек” који је рођен да живи живот и да никог не оптерети ничим, и све своје терете и болове отрпи сам са собом.

„Човјек умире када се више нико њега не сјећа. „Човјек не треба отићи без трага, не оставити код потомака у дјелима сјећања. Потомци су такође смртни, а дјела уколико не разликују историју брзо се заборављају. Најдуговјечнији су документи материјални остаци човјека, његових мисли и душе. Развитак архивске и информативне створили су такве могућности да се обичаном човјеку „малом-великом човјеку”, у архивима посвети мало више пажње. Да се дословце ниједно име или људска судбина не заборави. Ма ко он био, што радио да о њему остане некаквог трага, ако не може другдје, може у архиву да се спаси од заборава”. Ту су досијеји не само оних који су правили дјела, већ и злодјела. Др Миле Бакић „Ниједно се име не смије заборавити”, Побједа, Подгорица 1994. (истргнуто и парафразирано)

Фонд „Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1943–1948 је до скоро био ембаргом. И даље је постојала дилема око разлога одлуке да овај и други фондови буду у режиму заштите. Са сигурношћу је јасно да је ту главни разлог био заштита интереса личности, али и монструозни облици злочина и експерименти који су вршени над Србима, Јеврејима и Ромима у Независној држави Хрватској и дјеловање од стране шиптарске балистичке организације на неалбанским грађанима пре свих Србима и Црногорцима.⁴

Међународна демократска јавност притиснута сазнањем о страшним злочинима према цивилном становништву, ратним заробљеницима, имовини и непоштовању правила међународног права од стране фашистичких земаља (сила осовине) на окупираним територијама, покренула је иницијативу о кажњавању таквих дјела. Захтјев јавног мњења је био строго кажњавање лица за злочине који су учињени. Концем 1943. године савезничке државе, свака посебно и у оквиру међусавезничких реперација организују посебне органе при својим владама, као посебну Комисију Уједињених нација за ратне злочине.⁵

Злочини учињени над југословенским народом од стране окупатора и њихових помагача били су таквих размјера да је АВНОЈ, одмах после конституисања образовао Државну комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.⁶

⁴ Проф. др Миодраг Зечевић и тадашњи директор Архива Југославије Јован П. Поповић припремили су четвортотомну публикацију под насловом „Документи из историје Југославије – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача из Другог свјетског рата”. Томови књига су штампани у периоду 1996–2000. године, чији је суиздавач био Архив Југославије. Ова књига је и сазнање и поука. Она обухвата све облике учешћа, односно извршиоце чије је злочиначко испољавање једнако опасно. То су носиоци колаборације „организатори, извршиоци и целати”. (Проф. др Владимир Кривокапић – Ратни злочини у Другом светском рату – „Међународна политика”, Београд 1998).

⁵ Комисија Уједињених нација за ратне злочине (КУН) основана је 20. октобра 1943. године у Лондону.

⁶ АВНОЈ је 30. новембра 1943. године донио Одлуку о образовању Комсије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача „Сл. лист број 1/1945. Комисија је била при Предсједништву Националног комитета ослобођене Југославије, које је одлуком именовало чланове Комисије и донијело Правилник о раду Државне комисије 8. маја 1944, истог дана када је и ступио на снагу.

Карактер и природа ових комисија нијесу ближе проучени. Оне нијесу биле класични орган гоњења, нити орган правосуђа. То су били специфични органи у функцији истраживања и утврђивања чињеница које су се односиле на извршене или злочине који се врше од окупатора и његових помагача. Дјелатност ове организације морала је да буде брза и ефикасна, јер је требало онемогућити уништавање и прикривање чињеница и података о извршеним злочинима и њиховим учиниоцима, као и спречити њихово бјекство из земље и уништавања трага злочина. Сушење за ратне злочине у земљи вршили су редовни правосудни органи, којима су комисије достављале одлуке о утврђивању злочина и прикупљене доказне материјале. Критеријуми и мјерила за утврђивање постојања ратног злочина дата су у међународним документима ове врсте, прије свих Хашким и Женевским декларацијама и конвенцијама, као и другим међународним документима. Московска декларација из 1943.; Статут међународног војног суда из 1945; Статут Нирнбершког војног суда и Споразум о гоњењу и кажњавању главних ратних злочинаца које су потписале САД, Енглеска СССР и Француска 1945. године и др.

Југословенски проблем је био знатно сложенији и суптилнији по својим основним обиљежјима у односу на друге ратом захваћене земље, јер је на њеном простору дјеловало више окупационих држава и система, постојала је више квислиншких творевина, а рат је поред ослободилачког карактера и социјалне револуције имао и снажна обиљежја националног, вјерског и грађанског рата. Злочини извршени на националној и вјерској основи били су изразито тешки и имали геноцидни карактер, прије свега према Србима, Црногорцима, Јеврејима и Циганима. У Независној држави Хрватској посебно у Херцеговини и Крајини хрватски и муслимански живаљ уништавао је читава српска насеља и све становништво српског поријекла. Многи злочини ове врсте били су прикривени завјером ћутања и забором из политичких разлога.

Комисија која је постојала и радила пет година, истраживала је и прикупљала доказе о злочинима, имала право да на основу доказа прогласи неког за злочинца, и обавезу да о резултатима свога рада и истраживања даје саопштења за јавност.

Како су докази о почињеним злочинима истовремено и докази о страдалима, међу доказним материјалима налазе се подаци о Југословенима страдалим широм Југославије. Пријаве, изјаве и саслушања свједока о злочинима Њемаца и Усташа, спискови стријељаних, уморених на раз-

не начине, извјештаји о ексхумацији лешева, спискови Срба који су били интернирани у логоре Независне државе Хрватске, елаборати о логорима са подацима о злочинцима који су дјеловали и спискови њихових жртава, подаци о страдању југословенских ратних заробљеника, свједоче о страдањима у логорима Србије (Бањица, Јарак, Трепча, Сајмиште – Београд, Тот код Земуна, Шабац и др.), Хрватске (Јасеновац, Лепоглава, Лобор – град, Молат код Шибеника, Славонска Пожега, Стара Градишка, Устика, Баница у Копривници...), Словеније (Рогашка Слатина).

Међу доказним материјалом ове комисије налазе се и подаци о Југословенима страдалим у логорима у иностранству у Норвешкој (Ботен код Рогнана, Ерпанд – Естрес код Трондхајма, Улвен код Бергена, Бејсфјорд), Италији (Arzza, Sulmona, Avelino, Cortemapiore, Ferimonti di Tarsia, Pottio Reale), Албанији (Kps, Kavaja), Пољској (Auschwitz, Lublin, Krakow, Danzig, Oswiecim), Мађарској (Šarvar), Аустрији (Mauthausen), Њемачкој (Hammelburg, Dahau, Schoken, Sachsendsausen, Neuengamme, Grossrosen, Adžhaburg, Nirgnerg, Weilmuenster, Walfgruber, Birkenau, Bidžhhenwald, Bergen-Belsen, Dortumund, Essen-Eisingen, Tirer...), логорима Ревенсбрик, Оснабрик, Корген...

Подаци су прикупљени на основу сјећања логораша о приликама у логорима, о злочинима у логорима, спискова умрлих логораша, спискова преживјелих интернираца из појединих логора, пријаве и оптужбе против њемачких ратних злочинаца, записника са саслушања и изјава преживјелих логораша датих у Југословенској војној мисији у Паризу и др.

У Другом тому четворотомне публикације „Документи из историје Југославије – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Другом светском рату” (Проф. др Миодраг Зечевић и Јован П. Поповић) објављен је и списак ратних злочинаца припадника 26 нација са простора Југославије (8961. луме). То је комплетан списак лица држављана Краљевине Југославије за коју је Државна комисија утврдила – потврдила и дала сагласност да су вршили ратне злочине. Ти спискови су достављени Комисији Уједињених нација ради верификације. За свако лице за које је утврђено да је вршило ратне злочине, у књизи су унијети и основни – лични подаци, ознака фасцикле и фонда у коме се одлука и документи на основу којих је проглашено за ратног злочинца налазе. Тамо се налазе стравични призори, а у документима невјероватне изјаве које пролазе и у хвале, рецимо један саслушавани злочинац из четничких редова се хвалио што је „заклао само 25 жена”.

У Трећем и Четвртм тому налазе се такође спискови ратних злочинаца, што је Државна комисија утврдила, са краћим подацима држављана окупаторских и припадника неокупаторских земаља. Број утврђених ратних злочинаца из окупаторских и др. држава чине број од око 15.000 лица (7567 – Њемаца, 3798 – Италијана, 1424 – Бугара...).⁷

Из овог обимног фонда (од преко 90 дужних метара, 900 фасцикли, 90 књига и картотеком) у разним документима, а поготову у изјавама преживјелих лица и свједока злочина, сликовито се приказују патња и злостављања над жртвама Другог свјетског рата, учињених од стране окупатора и њихових помагача, на подручју Краљевине Југославије⁸ односно Федеративне Народне Републике Југославије.⁹

Вјероватно да је концепција о братству и јединству и тежња Комунистичке партије да се држе превазиђу национални раздори и потисну из друштвене свијести страшни злочини, које су вршиле помагачи окупатора, посебно припадника војних формација одређених народа, утицало да се што прије заврши рад над овим питањима, а на податке до којих је она дошла стави ембарго.¹⁰

⁷ Подносилац овог рада имао је личне непријатности када је обављајући функцију помоћника директора Архива Југославије 1980. године „дозволио” 25. 03. 1986. (бр. 02/4–81/1896) године новинару Јовану Кесару да користи досије Курта Валдхајма (ген. сек. УН, а касније предсједник Аустрије), објавио у „Вечерњим новостима” вијест о његовом поручничком учествовању у окупаторским-фашистичким јединицама на простору Југославије. Наиме, након тог објављивања ишао је код дипломатских и управних органа Савезне владе на „информативне разговоре” дје је изјавио да му је позната и да поштује политику СФРЈ: несврстана, мирољубива и не мијешање у политику других земаља, а да Архив и њено руководство не представља органе власти нити је носиоц политике, већ управна организација која доследно спроводи законске прописе. Политика и дипломатија се може оградити од садржаја објављеног текста, али Архив је дао истину и голу истину на основу оригиналних докумената уз претходну сагласност надлежних државних органа, који су били овлашћени за тај фонд и све им то предочио. Ипак, све је то било недовољно да му се не запријети гуљењем функције, па и другим непријатним мјерама. Но, истина је изашла на видјело, а правда побједила. И природно право.

⁸ Закон о називу и подјели Краљевине Југославије на управна подручја „Службене новине Краљевине Југославије”, број 233 од 5. октобра 1929. године. Наведени закон донијет је 3. октобра 1929. године указом краља Александра.

⁹ Декларација о проглашењу Федеративне Народне Републике Југославије од 29. новембра 1945. године, објављена у „Службеном листу ФНРЈ” БРОЈ 93/1945.

¹⁰ Према неким непровјереним свједочењима приједлог еј потекао из Хрватске и Босне и Херцеговине, а између осталог и из разлога јер би „сваки други Хрват, и Му-

Сви процеси, суђења и изрицања пресуда над починиоцима злочина из Другог свјетског рата не могу надомјестити-санирати муке и патње „оштећених” и њихових породица (физичке и психичке ране), али их могу донекле ублажити враћањем милог за драго.

Зло чинити од зла бранећи се
Ту іријеха никаквоїа нема (Његош)

Будућим генерацијама то може бити поука када упознају та стравична недјела и санкције које су према злочинцима извршене.

У оквиру фонда „Савезни секретаријат за финансије – Уред за заштиту југословенске имовине” број фонда 326 налазе се групе и то: „Виво експерименти”, „Ратна оштета” и *„Југословенски рајни заробљеници у италијанским логорима”* из којих се могу видјети подаци, поступак и положај југословенских заробљеника и интернираца по разним европским концентрационим логорима у организацији окупатора и њихових помагача.

Група докумената „Виво експерименти 1950–1971”, садржи пријаве, извјештаје, записнике о раду љекарске Комисије за одређивање накнаде лицима на којима су извршени огледи у нацистичким логорима или Уреда за обештећење жртава Виво експериментана; затим садржи анализе од стране Међународне службе тражења, Интернационал-

слиман из Херцеговине” био проглашен за ратног злочинца. Можда су постојали и други разлози због којих је мимо правде тако ратно укинута ова организација. (Према непотпуним подацима државна, земаљска и све друге комисије и њихови органи прикупили су око 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима, направљено је око 550.000 записника о саслушањима свједока и записника о саслушањима самих криваца, пронашено је око 20.000 оригиналних докумената из непријатењских извора, више хиљада фотокопија о злочинима и њиховим извршиоцима, прикуљен обиман информативно-документациони материјал: штампа, плакати, објављене публикације итд, окупатора и његових помагача, израђено је око 170 обимних анализа и елабората итд. Комисије су донијеле око 120.000 одлука којима је проглашено око 65.000 ратних злочинаца, однијела велики број саопштења која су се односила на масовне злочине или већи број учиналаца или повезаних учинаца, издата увјерења о жртвама ратних злочина итд. Објавила је пет књига о злочину окупатора и његових помагача, организовала бројне изложбе фотографија и докумената о злочинима учињеним у Југославији и слично (проф. др Миодраг Зечевић и Јован П. Поповић „Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог свјетског рата, Београд 1996–2000. године).

ног комитета у Женеви, микрофилмованих докумената о извршеним експериментима над логорашима концентрационог логора Матхаузен, чији се оригинали налазе у Савезном архиву у Кобленцу, у Њемачкој; спискови жртава Виво експеримената позваних на преглед предањих умрлих итд.

Поштујући приватност мучених људи на којима су вршени експерименти било би неморално, а тиме и ненормално да се кроз навођење њихових имена износе облици огледа и мучења који су вршени над њима. Овдје ћемо изнијети неке од начелних исповијести које су ти мученици без навођења њихових имена давали пред љекарским комисијама односно шта је рађено са њима или над њима: вјештачки су изазиване високе темепературе и онда бих их нагло ставили на снијег на температуру испод 35 степени и пратили како ће се организам понашати; вадили им крв из кичмене мождине и сржи (то није рађено у сврху мучења, већ с циљем експериментности јер су то обављали и љекари); држали их гладне тако да су им се тежине кретале од 28 до 30 килограма, и да се проба и утврди „људска издржљивост” у херметички затвореној просторији изазивали да осуђеници и по 15 пута падају у несвијест; вадили им крв и киселину из стомака; батинали их, испробавали љекове против упале плућа тако што би оперисаног стављали поред отвореног прозора и сл.; вршили смрте експерименте; логорашице и логораше су стерилизовали; вршена групна силовања (морале су да ћуте да супружници не би сазнали за то); изазивали разна обољена, тифус и др.; од трпљења сопствених психичких и физичких мучења и гледања шта се над другим заробљеницима-логорашима ради виши број логораша је излудио, (родитељи или други сродственици су их заступали пред љекарским комисијама и другим органима); пунктирали су и резали им тестисе; терали би их да врше хомосексуалне радње; без икаквих разлога ампутирали ногу да би испробали како протезе функционишу; давани су им разни бакцили и вируси, да би након пола сата времена испробали да ли су „ушли у крв” (познат је само један случај да је од овог поступка „кужног заражавања” преживио – логораш – Словенац). Инјекције су им даване само ради медицинских експеримената и физичког уништења. Изгледа да су гасна комора и крематоријум „били једине добре и испробане љекарске превентиве”.

Друга група докумената Ратна одштета 1952–1957. садржи молбе Уреду за заштиту југословенске имовине у иностранству са прилозима

интернираца из Србије, Босне и Херцеговине, Македоније, Црне Горе и Хрватске; затим збирне спискове потраживања интернираца; збирне табеле са подацима о броју лица у укупном времену које су провеле у логорима. У тим документима садржани су и искази интернираца гдје се и када би се хтјело издјећи не би могла избрисати сазнања кроз исповијести о њиховим злопамћењима и мучењима.

Трећа група фонда Југословенски ратни заробљеници у италијанским логорима садржи: општа досијеа, спискове заробљених лица и осим података о југословенским садржи и податке о италијанским држављанима заробљеним у савезничким логорима. Сличне тортуре мучења над логорашима вршена су и у италијанским логорима што се да видјети из њихових досијеа.

Тематска збирка „Логори 1941–1954” је изузетно малог обима, и једне фасцикле у којој се налазе извјештаји о животу и раду југословенских заробљеника и интернираца у логорима Бухенвалд, Маутхаузен, Кпос, логорима у Норвешкој, записници са саслушања једног броја заточеника из логора Јасеновац и недјелима усташа над женама Српскињама и др.

Фрагментарно у оквиру фонда Емигрантска влада КЈ 1941–1945 налази се грађа која се односи на заробљенике, интернирце, избјеглице и лица затечена у иностранству, у којима се налази и саопштење Драже Михаиловића о злочинама Албанаца над српским и црногорским становништвом.

Ту се налазе и подаци о звјерствима окупатора током октобра и новембра 1943. године, о покољима над српским становништвом од стране мађарске полиције у Новом Саду јануара 1942. године, извештај о насиљу Бугара са списком ратних злочинаца, списком Јевреја које су Бугари депортовали, подаци о уништавању Јевреја интернираних у Њемачку, апел Краљевске владе упућен Рузвелту поводом покоља над српским народом од стране Њемаца и усташа, писма британском министру Идну поводом покоља Срба у Срему и насиља Њемаца, Мађара, Бугара и усташа. Овдје терба нагласити да се из извјештаја могу видјети звјерски, нељудски поступци према заробљеницима у њемачким и италијанским логорима и о убијању српских заробљеника у концентрационим логорима у Њемачкој и о одговорностима за та убиства. Поптуно је изостало обезбјеђење личности људског достојанства и личне сигурности. Гдје је ту право на заштиту здравља?

Крв је људска рана наопака,
На нос вам је почела скакати,
Препуните мјешину гријеха (Његош)

За сва зликовачка и нељудска дјела која су по нечијим налозима вршили егзекutori потребно је било да се знају и имена и да се истакну на стуб срама.

Међутим, поставља се питање да ли треба објелодањивати имена страдалника са уношењем облика злодјела над њима: монструозна злостављања и разни експерименти, убистава на најнехуманији начин, мучења, нечовјечна поступања над њима, биолошки, медицински или други наводно научни експерименти, стављање затвореника из вреле у хладну-ледену воду да би установили како након тога људски организам реагује, обављање неприродних сексуалних радњи, хомосексуализам, силовање, „сексуални односи укрштење” животиња са човјekom и безброј других сабласних дјела, једноставно наношење великих патњи.

Улови их у мрежу ђавољу
Што је човјек? Ко слабо живинче! (Његош)

Битно је истаћи да потврда истине о злодјелима нијесу само изјаве преживјелих логораша, на којима су вршени ти и такви експерименти, и који су до краја живота остали храбри и часни, али потиштени, изнурени, избезумљени, стално оптерећени тим нечасним и нехуманим дјелима вршеним над њима, већ и искази очевидаца и наравно сачувана документа налогодаваца, организатора и егзекutora (налогодавна и извршна акта). У тим документима налазе се још и разни извјештаји, записници, дописи, и обимна преписка, прогласи, објаве, наредбе, наређења упутстава, депеше, те разна обавјештења (оперативна, судска, персонална, санитарска и друга)

Карактеристично је и то да преживјели логораши нерадо или с муком причају о том тешком периоду времена проведеног по концентрационим логорима.

Овдје и у другим бројним случајевима изоставили су принципи правне једнакости, јер су жртве биле лишене непосредне примјене ху-

манитарног права и правне заштите као да право на живот не припада свима.

Била је присутна дискриминација зависно до припадности народу или народности, вјероистповести, раси, којим језиком говори, ког је политичког и другог мишљења и слично. Сматрамо да те људе (свирепо мучене) као и њихове сродственике уже фамилије треба и даље поштедјети патњи на тај начин што се таква архивска грађа не би давала на коришћење, с циљем њеног објављивања.

По природном праву, Божјој вољи, моралу и правди: налогодавци, организатори, извршиоци и целати морали су живи а још морају бити кажњени и њихова имена истакнута (јавно објављена) за вјечито сјећање нељудског и нехуманог понашања, тих зликоваца људске расе. Донекле служе као сатисфакција сазнања да је један број зликоваца доспио тако гдје им је мјесто и да су добили „заслужене казне”. Те нечасне људе или боље их назвати зликовцима није гријех осуђивати, напротив, правда је изрицати им и најтеже казне – смрте казне, односно онако како је то међународним и домаћим кривичним законодавствима прописано.

Злочин и починиоци злочина не смију да остану некажњени, стога треба омогућити широј јавности да се упозна са њиховим именима и нечувеним страдањима по њиховим напорима или од њихове руке, да би будуће генерације сачувале та сазнања.

Насупрот томе сматрамо да досијеи, изјаве и друга пратећа документа о лицима над којима су вршена зlodјела, разни експерименти, иживљавање и стравична мучења „играјући се њима”, разумним бићима, као са стоком и још горе, не треба дозвољавати за коришћење ради објављивања, јер се изношењем чињеница у јавност вријеђају њихова достојанства личности и морал, нарушава углед а подсјећањем на монструозна поступања са њима наноси се бол и патња не само страдалницима, већ и њиховим члановима породица. Иначе, спискове треба чувати са великом пажњом, користити их, али не у сврху објављивања-већ евентуално у сврху материјалне надокнаде штете-реперације.

Истини за вољу тако изричите забране у важећем архивском законодавству (још важећи Закон о архивској грађи Савезне Републике Југославије, подзаконским прописима донијетим на основу закона и интерног акта о коришћењу архивске грађе у Архиву не предвиђају забрана коришћења наведених фондова, али постоји створена пракса која се

примјењује код ових фондова.¹¹ Наиме, из хуманих и моралних разлога, да се не би повриједило достојанство личности и наносили болови и питање ти досијеи нијесу давати на коришћење, иако су рокови забране истекли јер је увијек надјачавала свијест и савјест оних који су о томе одлучивали. О томе је одлучивао старешина Архива. То није била морална норма из обавезности, већ нека лична карактерна обавеза којом се испуњава нека морална вриједност. Било је то његово дискрецијско право.

Оваква архивска грађа не налази се само у Архиву Југославије и у Државном архиву Црне Горе, већ је она похрањена и у свим националним и регионалним архивима са простора бивше СФРЈ.

Но и у случају да је корисник добио и такву архивску грађу, на увид и коришћење, он је писмено и усмено упозорен на могуће последице уколико добијени фонд, дио фонда, досије и сл. буде објављен. Тиме се искључује одговорност запослених у Архиву, јер су испоштовали законске рокове и поступак коришћења, обезбједити услове за рад истраживачима и најзад упозорили их на могуће последице.¹²

¹¹ Архивска грађа у архивима користи се за научне потребе (корисници су најчешће научне институције, као што су на примјер академије науке, универзитети, институти, научни и други истраживачки као и појединци). Она се користи и за културне потребе (историјске читанке, теметске брошуре, водиче за историјске и културне знаменитости, албуме, каталоге, монографије, изложбе и др.) и у оперативне потребе (грађа која је настала у раду институције која тражи њеног коришћењ, државни органи власти и управе, судови, институције које се баве проучавањем одређених процеса у развоју научних, технолошких, организационих и других достигнућа), за потребе институције или неког другог наручиоца. Коришћење архивске грађе за личне потребе грађана (лична стања и права) или велики значај. Наиме, нека егзистенцијална питања грађани могу регулисати само на основу архивске грађе. Овдје се прије свега рачуна на права из радног односа, социјалног и здравственог осигурања, питања некретнина, личне својине, да дођу до својих личних докумената који су им неопходни. Овим захтјевима удовољава се по хитном поступку и издају увјерења, преписе или репродукцији докумената која рхив обавезно овјерава, и тиме им даје карактер званичне истрапве које се поштује у управном и судском поступку и другим потребама као доказно средство.

Такође треба истаћи да преовладава пракса да се архивска грађа не дозвољава за коришћење, односно објављивање неовлашћеном лицу, нити му се може издати званична исправа од Архива, ако би се тиме повриједили интереси друштвене заједнице, нарушила службена или пословна тајна, каои повредити интереси грађана.

¹² Изјављујем да сам упознат са условима и начином коришћења архивске грађе у Архиву, које су предвиђени Правилником Архива о коришћењу архивске грађе и да ћу се тих услова придржавати.

И да не би било искључиваости, мислимо, да би можда и ови фондови требало да буду отворени за истраживање с тим што би се објављивање имена могло вршити само уз претходну сагласност човјека над којим су вршени експерименти и злочини или његове родбине. У том случају треба направити разлику између могућности доступности ове грађе истраживачима од објављивања те грађе од стране истих.

Међутим, ово је предмет једне научне расправе и процјене разлога, да ли треба и даље задржати досадашње рјешење, не само у Архиву Југославије, већ и у Државном архиву Црне Горе, и другим архивима држава са простора бивше СФРЈ, или прихватити либералнији однос када су у питању ови фондови.

Многе недоречености у важећим законским прописима, уредиће се *Приједлојом закона о архивској дјелатности* у Црној Гори и тиме регулисати бројна, до сада неријешена питања, па самим тиме и коришћење ове архивске грађе.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Закон о архивској дјелатности, „Службени лист Републике ЦГ”, број 25/92;
- [2] Закон о измјенама и дојунaма Закона о архивској дјелатности, „Службени лист РЦГ”, број 6/84 и 27/94;
- [3] Закон о електронском поштом, „Службени лист РЦГ”, број 55/2003; Закон о заштити података о личности, „Сл. лист Црне Горе”, бр: 79/08 и 70/09;
- [4] Закон о културним добрима Србије, „Службени гласник Србије”, бр. 71/94;
- [5] Закон о шајним подацима, „Сл. гласник РС”, број 120/2010;
- [6] Јован П. Поповић: *Збирка пописа из архивске делатности*, САРЈ и Савет за научно-истраживачки рад, Београд–Задар, 1987;
- [7] Др Миле Бакић: *Архивистика*, Историјски институт Републике Црне Горе, Подгорица, 2007;

Изјављујем да ћу податке до којих дођем током коришћења архивске грађе у Архиву, користити у складу са законом, односно да ћу потшовати ауторско-правне односе који могу анстати из коришћења и објављивања архивске грађе коју користим по овој пријави, те да ћу у вези са овом сносити све материјалне и друге последице до којих евентуално дође, након што архивску грађу коју сам користио у Архиву објавим или на било који други противзаконити начин употребим „Извод из текста одштампаног на формулару за коришћење архивске грађе, коју прочита и потпише сваки истраживач, пре почетка коришћења архивске грађе у Архиву).

- [8] Др Азем Кожар: *Архивистика у теорији и пракси 2*, Архив Тузланског кантона, Тузла, 2005;
- [9] Др Богдан Лекић: *Архивистика*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, 2006;
- [10] Јован П. Поповић: *Прејлед њројиса о зашћићи архивске ірађе на њросћорима Јуіословенске државе од 1918. іодине до расіада СФРЈ и њројиса који су донеті у новосћвореним државама, раније рејубликама СФРЈ, до 2007. іодине*, часопис *Технични и вседински ѡроблеми класичнеіа и електронскеіа архивирања*, Марибор 2007. и часојис „*Исћоријска башћина*”, број 17 из 2008. године, чији је издавач Историјски архив Ужице;
- [11] Др Миодраг Зечевић и Јован П. Поповић: *Државна комисија за ућврћивање злочина окујайора и њихових ѡмаіача из Друіоі свејсћкоі раіа* (четири тома), Београд, 1996–2000;
- [12] Александар Марковић: *Оћварање ѡајних досијеа – исћусћва Пољске и Немачке*, Архивски гласник, Друштво архивских радника Србије, број 6, Београд, 2009;
- [13] Др Владимир Кривокапић – приказ књига аутора-прирећивача др Миодрага Зечевића и Јована П. Поповића, четворотомна публикација *Државна комисија за ућврћивање злочина окујайора из Друіоі свејсћкоі раіа*, часопис *Мећународна ѡолићика*, Београд, 1998. године;
- [14] Снежана Пејовић: *Нека исћусћва Исћоријсћкоі архива Којор у зашћићи и обрادی ѡривајних архива*, „Архивска пракса”, број 10, Тузла, 2007;
- [15] Снежана Пејовић, Срћан Пејовић, Симљана Радусиновић: *Сћање куліурне башћине Црне Горе*, Извјештај о архивској дјелатности у Црној Гори, Подгорица, 2006;
- [16] Стеван Радуновић: *Правци іекућеі нормайивноі урећења архивске дјелайносћи у Црној Гори*, часопис *Технични и вседински ѡроблеми класичнеіа и електронскеіа архивирања*, Марибор, 2010;
- [17] Јован П. Поповић: *Zakonske regulative o razmejitvi arhivskega gradiva v obstoječi zakonodaji*, Arhivi, Љубљана, 1998;
- [18] Јован П. Поповић: *Зашћићиа архивске ірађе и реіисћраіурсћкоі майћеријала кривично іравним мерама*, Самоуправно право број 4, Институт друштвених наука, Београд, 1989;
- [19] Момчило Анћелковић и Олга Б. Гилер: *Правилник о іреузимању, смеішћају, чувању, зашћићи и кориіћењу архивске ірађе у Архиву Јуіославије и о ірофесионалној одіоворносћи радника Архива у односу на архивску іраћу*, Београд, 1994;
- [20] Јован П. Поповић: *Uporaba in objavljanje arhivskega gradiva ki se nanaša na vojne ujetnike iz Druge svetovne vojne (Moralna in pravna zaštita)*, Tehnični in vsebinski problemi klasičnega i elektronskega arhiviranja” Maribor, 2008;
- [21] Јован П. Поповић: *Архиви и слодоган ірисћуј інформаіајама од јавноі значаја*, Архивски гласник Србије, Београд, 2009;
- [22] Јован П. Поповић: *Vojaški predpisi o dostopu, varstvu in dostopu do javnih informacij ter zakonodaja o zaštiti osebnih podatkov in osnutek zakona zaupnih podatkih v Srbiji*, „Atlanti”, Trieste, 2009;
- [23] Dragan Ćorić: *Ljudsko dostojanstvo*, Zbornik referata „Pravni život”, Beograd, 2009.

* * *

- [1] Закон о архивској грађи Савезне Републике Југославије „Службени лист СРЈ”, бр. 12/98;
- [2] Закон о културним добрима Србије „Службени гласник Републике Србије”, бр. 71/94;
- [3] Закон о архивској дјелатности Црне Горе „Службени лист Републике Црне Горе”, бр. 25/92.
- [4] Кривични законик Републике Црне Горе „Службени лист Републике Црне Горе”, бр. 49/92;
- [5] Правилник о преузимању, смештању, чувању, заштити и коришћењу архивске грађе у Архиву Југославије и о професионалној одговорности радника Архива у односу на архивску грађу;
- [6] Др Азем Кожар: „Архивистика у теорији и пракси 2”, Архив Тузланског контона, Тузла 2005;
- [7] Др Богдан Лекић: „Архивсистика”, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006;
- [8] Др Миле Бакић: „Архивистика”, Историјски институт Црне Горе, Подгорица, 2007;
- [9] Јован П. Поповић: „Збирка прописа из архивске делатности”, САРЈ и Савет за научно-истрживачки рад, Београд – Задар, 1987;
- [10] Др Слободан Перовић: „Моћ природног права”, Копаоничка школа природних права, Београд, 9/1998;
- [11] Јован П. Поповић: „Законске регулативе о размејтви архивскога градива и обстројечи законодаји”, Архиви, Љубљана, 1998;
- [12] Јован П. Поповић: „Заштита архивске грађе и регистрторског материјала кривично правним мерама”, Самоуправно право број 4, Институт друштвених наука, Београд, 1989;
- [13] Проф. др Миодраг Зечевић, Јован П. Поповић: „Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог свјетског рата” (четири тома), Београд, 1996–2000;
- [14] Др Душан Јаковљевић: „Међународноправно регулисање, репарације после Другог светског рата”, „Правни живот”, VI том, Београд, 2006;
- [15] Јован П. Поповић: „Значај архивског законодавства и архива за заштиту архивске грађе”, Право и Привреда, Београд, 1998;
- [16] Јован П. Поповић: „Уводно излагање поводом јубилеја педесетогодишњице Архива Југославије”, Монографија Архива Југославије, Београд, 2000;
- [17] Јован П. Поповић: „Правни сиситем заштите архивске грађе и регистратурског материјала и начин канцеларијског пословања на нивоу државне заједнице Србија и Црна Гора и републике Србије и Црне Горе”, Приручник – Београд, 2006;
- [18] Др Миле Бакић: „Ниједно име не заборавити”, Дневни лист „Побједа”, Подгорица, 1995.

Jovan P. POPOVIĆ

LEGAL PROTECTION OF ARCHIVAL MATERIAL
(OFFENSE AND CRIMINAL RESPONSIBILITY), WITH
SPECIAL VIEW ON THE PROTECTION OF PRIVATE
ARCHIVAL MATERIAL AND ITS USE IN TRANSITION

Summary

The issue of archival material in the possession of private persons as long as we consider the existence of the archival institutions. This issue is not regulated in the same extent in respective legislations of those countries. The extent of profiling this issue depends on the level of social development and citizens' awareness of the importance of preservation of the archival material as cultural asset.

In former Yugoslavia federal and republican archival legislation preserves the private archival material only by the effect of some provisional articles: mostly, the archival material is protected regardless of period, place and manner of its creation and property rights; transfer of the archival material abroad without the official approval of the relevant authorities; option to buy. After the break down of one-party system in all countries of the South-East Europe (except Greece which completed these processes much earlier) entering the transition and privatization processes, the archives have faced the fast growth of private archival material i. e. registered private holders of the archival material. Few states have regulated this issue in their archival legislations. It is rather difficult to impose the ideal model of the preservation of the archival material that belonged to privatized enterprises, which used to be owned by state. The issue of the access to important documents required for the continuation of work of the privatized enterprise, such are technical documentastion, for example, needs to be solved. In any case, the status of privatized archival material need to be regulated by law, which will limit the rights of new owners to manage and treat the archival material according to their own wish.

When drafting or harmonizing a legislative texts, professionals must pay special attention to the following issues: all private archives or holders of the archival material, regardless the ways of acquiring such archival material, are entitled to professional aid from the public archival institutions and archival authorities; the archival material managed by the private archives must be identically treated as public one, in the terms of the ways of preservation and safeguarding, as well as access for researching purposes; the private archival material must be legally protected by the legal provisions; archival authorities must psychologically affect the holders of the private archival material, who are not the owners of such material, in its preserving and transferring to either public or private archival institutions.

Procedures are regulated on the basis of the provisions given in an archival law, by-laws and the internal act of each archives. The archival material is used for: scientific research of the legal and phisical bodies; public presentation, exhibition and publication (cultural-educational and scientific activities); personal needs, exercising of the administrative and judical functions.

Time limits for transfer of records from state authorities are not generally limited by law.

Archival material is immediately accessed for the operational needs of state. Regarding the personal needs of citizens (for retirement purposes for example) the access is not limited. On the contrary, the archival documents are at immediate reach to citizens in need.

When donated, purchased or deposited, the archival material is accessed in accordance with the timetable stipulated in the mutual agreement, with the possibility to have longer periods than regular.

Archival material used for the scientific and other similar purposes is accessed after the determined period, mostly 30 years, in special cases 50 years after the creation of the material.